

[0277] **HET VERDWIJNEN VAN DE HOOFDELINGEN UIT DE FRIESE
STADSBESTUREN**

Tijdens de republiek telde Friesland ²⁾ elf steden: Bolsward, Dokkum, Franeker, Harlingen, Hindeloopen, Leeuwarden, Sloten, Sneek, Staveren, Workum en IJlst. Zij vormden een heterogene groep; verschilden soms aanzienlijk in grootte, importantie, welvaart en handel. De kleinsten onder hen - zoals Sloten en IJlst - waren qua handel en industrie verre de mindere van dorpen en vlekken als Grouw, Kollum, Holwerd, Anjum, Berlikum, Makkum, Molkwerum, Koudum, Balk, Joure, Heerenveen, Beetsterzwaag en Oldeboorn ³⁾. Maar ook de grootste - zoals Leeuwarden en Sneek - konden niet in de schaduw van de Hollandse steden of van het naburige Groningen staan. In Friesland zijn zij dan ook niet - zoals in Holland - de centra geweest, die de loop der historie bepaald hebben. In het bestuur van het gewest hadden zij slechts een geringe invloed: op de landdag hadden zij samen naast de drie goën (Oostergo, Westergo en de Zevenwouden) één (de 4de) stem ⁴⁾. Alle beschikten zij wel over een eigen bestuur en ook hadden zij een eigen - met het grietenijgerecht op één lijn staande - jurisdictie. Zij waren dus uit het omliggende gebied losgemaakt en verdienen derhalve de qualificatie "stad" in juridisch opzicht. In eerst instantie lagen hun stadsrechten in de, door de hertogen van Saksen ingevoerde, rechterlijke organisatie van 1501 verankerd. Daarin werd onderscheid gemaakt tussen plattelandsgrietenijen en steden, welke differentiatie hoofdzakelijk van formele aard was, want qua bestuursvorm en titulatuur was er tussen de grietenijen en steden verschil, maar materieelrechtelijk waren zij nagenoeg gelijkberechtigde grootheden ⁵⁾.

Doordat de nieuwe organisatie slechts één type stad kende, had zij een nivellerende werking. Immers vóór 1498 oefenden verschillende steden (bijvoorbeeld Staveren, Leeuwarden, Sneek, Bolsward, Franeker en IJlst) de hoge heerlijkheid uit, terwijl andere daarentegen als lage heerlijkheden gequalificeerd moeten worden (bijvoorbeeld Sloten en Hindeloopen). In het nieuwe bestel werden

2) Met "Friesland" wordt in het vervolg het Friesland van Vlie tot Lauwers bedoeld.

3) Cf. Gemeente-archief Leeuwarden, Laad XVIII (diversen): Strijd tussen de steden en het platteland over de Corporagelden, *"Summier en cort bericht van de maniere van contributie in Friesland* dd. 1626. Daarin wordt o.a. gesteld, dat Kollum, Joure, Balk en enkele andere dorpen meer "neringhe" hebben dan drie of vier van de kleinste steden tezamen.

4) J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid*, Friesland onder Karel V. (Groningen 1907), p. 340 e.v.; C.J. Guibal, *Democratie en Oligarchie in Friesland tijdens de republiek* (Assen 1934), p. 19 e.v.

5) C.J. Guibal, *Democratie en Oligarchie in Friesland tijdens de republiek* (Assen 1934), p. 47.

alle steden zonder onderscheid als lage heerlijkheden opgenomen ¹⁾; de hoge heerlijkheid werd het - nieuw ingestelde - Hof voorbehouden. De nieuwe regeringsvorm was echter over het geheel genomen gunstig voor de steden. Want raakten sommige van hen aan de ene kant iets kwijt, aan de andere kant betekende de nieuwe organisatie vooral voor de grotere steden een belangrijke verbetering: ontvoogding. In de 14de en in de 15de eeuw waren deze steden aan de tyrannie ²⁾ van hoofdelingen onderworpen geweest, wat voor de bloei van de stedelijke economie zeker niet bevorderlijk was geweest. Thans namen de stadsbesturen sterk in betekenis toe, doordat aan de macht van de hoofdelingen binnen de steden paal en perk werd gesteld. Dit betekende voor de gilden en de "gemene meente" een belangrijk winstpunt; in de reeds jaren durende strijd tussen de steden en hun hoofdelingen sloeg de balans ten gunste van de eersten door. Een allesoverheersende rol hebben de hoofdelingen na 1500 in de steden dan ook niet meer gespeeld. Zij zijn op de achtergrond geraakt en tenslotte na 1582 ³⁾ daar geheel van het toneel verdwenen.

Steden mét en steden zónder hoofdelingen.

Wanneer men de positie van de hoofdeling in *de* Friese steden wil analyseren, komt men met de definitie: "een stad is die bestuurseenheid, die door de Saksische rechterlijke organisatie als stad werd gequalificeerd" niet uit. Immers bij de verlening van stadsrechten door de Saksische hertogen werd niet uitsluitend de bestaande situatie als uitgangspunt genomen; ook de politiek heeft een woordje meegesproken. Zo werd Sloten ⁴⁾ - weinig meer dan een bastion van het geslacht der Harinxma's, welk geslacht de Saksische hertogen bij de verovering van Friesland had geholpen - wél een stad; Berlikum ⁵⁾ echter, dat vóór 1400 al als een stad gold, kreeg géén stadsrechten.

Nu kan men deze beide steden uiteraard in het onderzoek betrekken; de één omdat zij vóór 1500, de ander omdat zij ná die tijd stadsrechten heeft gehad. Daar in beide steden de hoofdeling een rol heeft gespeeld, analoog aan die in de andere steden, levert dat generlei bezwaar op. Anders staat het echter met de zg. "Zuiderzee-steden": Staveren, Hindeloopen, Workum en Harlingen. Het zijn typische zeehandelssteden geweest; zij hebben in de Hanze een niet onbelangrijke rol gespeeld. Het kan moeilijk bevreemding wekken, dat de Saksische hertogen deze plaatsen als steden beschouwd hebben; Staveren was de oudste

1) cf. [Chr. Schotanus à Sterringa] *Beschryvinge van de Heerlyckheydt Friesland* (Franeker 1664), p. 230.

2) *Register van het archief van Franeker ...* opgemaakt door A. Telting (Franeker 1867), p. 52 (nr. 182). I.p.v. "Drostentijrannie" leze men: "Drosten, regierende, tyrannie".

3) *Register van het archief van Franeker ...* opgemaakt door A. Telting (Franeker 1867), p. 52 (nr. 182).

4) In de 15de eeuw wordt Sloten af en toe onder de "steden" gerekend, doch in de stedenunie van 1486 (*Oudfriesche Oorkonden*, bewerkt door P. Sipma, 's-Gravenhage 1933, II nr. 129, k) is het geen volwaardig lid. In de *Beschryving van de gelegenheid van Friesland, Groningen en Oostfriesland* (Rijksarchief 's-Gravenhage) van omstreeks 1500 wordt Sloten onder de dorpen gerekend: "Item Sloeten es een dorp mit een groot sloot ende is beheert van eenen geheeten Watzen Boecke Harinxzoon, die leijt een halve mijle van de zee".

5) A. Telting, *Het oud-Friesche Stadrecht* ('s-Gravenhage 1882), p. 86 en P. Sipma, *Net Utgong, mar Tutingum*. De Pompeblêdden XXI, 1950, s. 38-43.

Friese stad, Workum en Harlingen bezaten in ieder geval sinds 1399 stadsprivileges en Hindeloopen zal zich bij de nieuwe gezagsdragers op Hanzeprivileges hebben beroepen. Maar men mist hier de typische structuur van de Friese "binnensteden". Staveren en Hindeloopen - geheel op Holland georiënteerd - kennen Schouten/grietmannen en schepenen, maar géén hoofdelingen¹⁾, Workum en Harlingen zijn gedurende de middeleeuwen meer in de Friese politiek betrokken geweest, maar hebben toch geen typisch Friese signatuur gehad. Workum heeft weliswaar een tijdlang onder een "geïmporteerde" hoofdeling gestaan²⁾ en Harlingen heeft het hoofdelingen-geslacht der Gerbranda's binnen zijn muren gehuisvest, maar deze hoofdelingen hebben geen stempel op het stadsbestuur gedrukt, zoals dat met de Juwema's in Bolsward, de Sjaarda's in Franeker, de Minnema's in Leeuwarden en de Harinxma's in Sloten, Sneek en IJlst het geval is geweest. Derhalve zullen de "Zuiderzee-steden" in het volgende buiten beschouwing gelaten worden.

Oorsprong van de machtspositie der hoofdelingen.

Buiten de zojuist genoemde "Zuiderzeesteden" is er in de 15de eeuw geen Friese stad denkbaar zonder een hoofdeling; dat geldt voor Westerlauwers Friesland maar ook voor Appingedam, Emden, Esens en Jever³⁾. Hun ambt is formeel meestal weinig indrukwekkend; ze zijn schepen, olderman of redger. Hun macht schijnt echter onbepaald: zij - zo zeggen contemporaine geschiedschrijvers - *regeerden*⁴⁾ de steden. Daarin ligt dan schijnbaar een bevestiging van de these van Gosses met betrekking tot de hoofdeling: "Niet het ambt bracht den man, maar de man bracht het ambt omhoog"⁵⁾. Een nader onderzoek brengt echter de onhoudbaarheid daarvan aan het licht. Het is niet de in de 15de eeuw in het stadsbestuur uitgeoefende functie - gecombineerd met rijkdom -, die de grondslag heeft gevormd van de macht van de hoofdeling binnen de steden; veeleer berust zijn status op een door hem of zijn voorouders uitgeoefend landsheerlijk ambt. Wel bijzonder duidelijk blijkt dit in Emden, waar hoofdelingen uit het geslacht Abdena oorspronkelijk drosten van de bisschop van Munster zijn geweest⁶⁾. Maar ook Westerlauwers Friesland levert daarvoor - hoewel het bronnenmateriaal hier schaarser is - bewijsmateriaal.

1) A. Telting, *Het oud-Friesche stadrecht* ('s-Gravenhage 1882), p. 80/81 juncto 115-126. Zie ook: J. S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche Vrijheid* (Groningen, 1907), p. 256.

2) Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde Boek der Kronijken van Friesland*. Uitgegeven door het Friesch Genootschap, Leeuwarden 1850 (in het vervolg geciteerd als *Worp, Vierde Boek*), p. 192, 202. Workum stond echter nog in 1421 onder een schout (Chbk. I. p. 441) en ook Eling Goslicsz, schepen van Sneek, wordt in het begin van de 16de eeuw nog schout van Workum genoemd (Petrus van Thabor, in *Archief voor Vaderlandsche en Inzonderheid Vriesche Geschiedenis, Oudheid en Taalkunde*, Tweede Stuk, Leeuwarden 1827, p. 167).

3) Over Appingedam zie men: R.P. Cleveringa Pzn, *Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam*, Groningen 1927, p. 32 e.v. Over de Oostfriesche steden mijn: *De Oostfriesche Hoofdeling* in het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 32 (1964), p. 193-244.

4) Worp, *Vierde Boek*, pp. 136, 170, 190 en 202. Cf. ook ibidem, p. 7: *die heerschappie van Sneek*.

5) I.H. Gosses, *Verspreide Geschriften* (Groningen/Batavia 1946), p. 407.

6) cf. J. König, *Verwaltungsgeschichte Ostfrieslands bis zum Aussterben seines Fürstenhauses* (Göttingen 1955), S. 372, N. 1.

1. Bolsward.

In de 16de eeuw weet men in Bolsward reeds niet meer, hoe het hoofdelingen-geslacht der Juwema's aan zijn macht gekomen is. Getuigen weten te vertellen; dat de leden van het geslacht in een versterkt huis woonden, dat zij het "halve recht" hadden en dat de hoofdeling vóórgaan mocht bij het offeren ¹⁾). Het staat echter wel vast, dat de positie der Jongema's haar oorsprong in een erfelijk schoutambt gevonden moet hebben. Immers reeds vóór 1331 waren de Walta's schout in Bolsward ²⁾) en het zijn de nakomelingen van dit geslacht, die later - zij hebben inmiddels de geslachtsnaam Juwema ³⁾) aangenomen - hoofdelingen van Bolsward zijn. Formeel bekleedden zij daar slechts een schepenfunktie, maar - zo bleek - dat hield in dat zij het "halve recht" bezaten. Daarom kan hun schepenzetel ook moeilijk een "gewone" zetel zijn geweest. Dat blijkt ook daaruit, dat de schepenfunktie in Bolsward jaarlijks wisselde, maar de Juwema's over een permanente zetel konden beschikken ⁴⁾). Ter verklaring hiervan kan hetgeen Fruin met betrekking tot de rechterlijke organisatie in Friesland heeft opgemerkt, dienstig zijn: Na het wegvallen van het grafelijke gezag - zo stelde hij - zouden zijn ambtenaren een plaats (als voorzitters) in de rechterlijke colleges hebben ingenomen ⁵⁾). Dat zal ook hier het geval zijn geweest; immers in 1399 zijn er in Bolsward zeven schepenen en één schout ⁶⁾); in 1455 daarentegen acht (!) schepenen, maar geen schout ⁷⁾). De landsheerlijk ambtenaar - voordien rechtsvorderaar namens de graaf - moet hier voorzitter van de schepenbank geworden zijn.

2. Sneek.

Ook in Sneek zijn bewijzen voor de ambtelijke oorsprong van de positie van de hoofdeling aanwezig. Hier stammen de Harinxma's immers rechtstreeks af van de *miles* Renick Bockema, in 1398 baljuw van Wagenbrugge ⁸⁾) (waarin

1) Zie het proces tussen Heer Godtschalk Jongema en Westergo, waarvan stukken berusten in het Gemeentelijk archief van Leeuwarden (*Inventaris van het oud-Archief van Leeuwarden*, bewerkt door J.C. Singels, Leeuwarden 1893, nr. 186) en hierover: W. Eekhoff, *Het proces van Heer Godtschalk van Jongema en de ingezetenen van Westergoo van 1538*, Vrije Fries XIII (1877), p. 81-90. Het recht van de hoofdelingen, voor te gaan bij het offeren ook gememoreerd bij Worp, *Vierde Boek*, p. 136.

2) Cf. G. Colmjon, *Register van Oorkonden die in het Charterboek van Friesland ontbreken tot het jaar 1400*, Leeuwarden 1884, nr. 225 [1331, oktober 16].

3) Dit blijkt uit: Worp, *Vierde Boek*, p. 139. cf. A. Algra, *De Historie gaat door het eigen dorp VI*, Leeuwarden z.j., p. 153.

4) *Oudfriesche Oorkonden*, uitgegeven door P. Sipma dl. II, 's-Gravenhage 1933, nr. 62 (1464 november 29), punt d. Eéns in de drie jaar waren de leden van het geslacht geen schepenen, doch burgemeester. Men zie hierover echter A. Telting, *Het oud-Friesche stadrecht*, 's-Gravenhage 1882, p. 102, juncto 107.

5) R. Fruin, *Schout en grietman*, Verslagen en mededeelingen der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude Vaderlandsche Recht dl. 8, 1931, p. 176.

6) E. Verwijs, *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVde eeuw, naar onuitgegeven bescheiden*, Utrecht 1869, p. 479.

7) A. Telting, *Het oud-Friesche Stadrecht*, 's-Gravenhage 1882, p. 101.

8) H. Halbertsma en W.H. Keikes, *Sneek, drie kronen met ere*, Sneek 1956, p. 30 e.v. Elders heet hij Renitus (Rein), zie S. Muller Fzn, *Regesten van de bisschoppen van Utrecht II*, regesten nrs. 1812, 1813. Opgemerkt zij nog, dat Halbertsma en Keikes het charter, bedoeld in G. Colmjon, *Register van oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken tot het jaar 1400*,

Sneek ligt). Zijn nageslacht blijkt erfelijk zowel over de grietenij van Wymbritseradeel ¹⁾ als over een schepenzetel te Sneek ²⁾ te kunnen beschikken. De laatste functie is weer van veel groter importantie dan de "gewone" schepenzetels; zo had Bocka Harinxma's stem de kracht van een veto ³⁾.

3. Leeuwarden.

In de geschiedenis van Leeuwarden vinden we slechts een vage aanwijzing dat de hoofdelingenfunctie een ambtelijke oorsprong heeft: de hoofdelingen aldaar bekleedden de functie van olderman. Een dergelijke funktionaris komen we reeds tegen als het grafelijke gezag in Friesland nog erkend wordt ⁴⁾, zodat de olderman wel een onder de graaf staand ambtenaar geweest moet zijn. Daar komt nog bij dat Elcke Wiggema, in 1399 schout van Leeuwarden, 23 jaar later "hoofdeling" genoemd wordt ⁵⁾.

4. Dokkum.

Ook hier komen nog tijdens de grafelijke periode oldermannen voor ⁶⁾, welke functie later weer door hoofdelingen werd bekleed. Ook de baljuw/schout van Dokkum Feye (Heemstra) van Dochem, ridder (1399), moet een voorzaat van de latere hoofdelingen van Dokkum geweest zijn ⁷⁾.

5. De jonge steden IJlst, Franeker en Sloten.

In deze steden liggen de verhoudingen in zoverre anders, dat zij pas ná het verdwijnen van de graven steden geworden zijn. Hier kan de stadshoofdeling dus nooit de rechtsopvolger van de stadsschout zijn, hoogstens die van een platlandsfunktionaris. Zo zijn in Franeker - stad sedert 1474 - de Sjaarda's

Leeuwarden 1884, nr. 428 [1399, februari 12] blijkbaar is ontgaan. Daarbij wordt Rewenich vander Sneke met het baljuwschap van Olde-Wagenbrugge beleend, terwijl dit gebied met het dorp Zantlaen wordt uitgebreid. Op p. 12 van hun bovengenoemd werk toch bevreemdtd het deze schrijvers, dat verschillende plaatsen in de door hen gememoreerde belening [1398, augustus 26] ontbreken. Deze vallen uiteraard onder de belening van 1399.

1) *Archief voor Vaderlandsche en Inzonderheid Vriesche Geschiedenis, Oudheid en Taalkunde*, Derde stuk, Leeuwarden, 1828, Aant., p. 200.

2) H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek, drie kronen met ere*, Sneek 1956, p. 36/37.

3) Bijzonder illustratief is hier M. Oosterhout, *Snitser Recesboeken 1490-1517*, Assen 1960, p. 32, nr. 111. Groningen bood Sneek voor 1750 gouden Rijnsgulden vrede aan; recht en raad en de 36 wilden toegeven en verzochten Bocka Harinxma hetzelfde te doen. De laatste wil echter liever balling worden dan de vrede op deze voorwaarden tekenen. Dan blijkt, dat zonder het fiat van Bocka geen verdrag kan worden gesloten. De raad en de 36 beloven Bocka echter te zullen vrijwaren voor alle schade en daarop zegelt Bocka.

4) [1298, februari 19], afgedrukt bij H.Tj. Obreen, *Dokkum, inventaris der archieven*, (Dokkum 1959), p. 162-165. cf. Ph. Heck, *Die altfriesische Gerichtsverfassung*, Weimar 1894, S. 385.

5) Worp Tyaerda van Rinsumageest, *Vierde boek der Kronijken van Friesland*. Uitgeg. door het Friesch Genootschap, Leeuwarden 1850, p. 68.

6) zie noot 4.

7) Zie: *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren adel*, door M. de Haan Hetteema en A. van Hallema II (1846), p. 106, nt. 3.

mogelijk afstammelingen van Schelte Liaukema, Baljuw en schout van de vijf delen ¹⁾ en zijn de Harinxma's *eeher* en *grietman* van IJlst en Sloten geweest ²⁾.

6. Berlikum.

De Hetteema's, in de 15de eeuw oldermannen van deze plaats, moeten van de schout van Berlikum en omstreken, Hetta Heslinga (1399), afstammen ³⁾.

Stad en hoofdeling.

De symbiose stad - hoofdeling was voor de stad in de regel allesbehalve gunstig. De hoofdelingen waren partysmannen; dat wil zeggen, zij behoorden tot één van de twee partijen (Schieringers en Vetkopers), die elkander gedurende de 14de en 15de eeuw voortdurend beoorloogden. Het was daardoor voor de steden onmogelijk buiten de partijtwisten te blijven. Hun economie berustte echter vooral op handel en industrie en daarvoor waren handelsroutes naar binnen- en buitenland een levensbelang. Maar deze werden tijdens de veten bedreigd ⁴⁾. Vooral Leeuwarden, dat ver van zee lag, ondervond de nadelen van de "partijenschappen". Deze stad was "vetkopers" ⁵⁾, maar de handelsroutes over Franeker naar Harlingen en over Akkrum naar Workum en Taczijl waren meestal in handen van of werden afgesneden door de Schieringers ⁶⁾, zodat slechts de weg naar zee via Dokkum openbleef. Beteugeling van de veten - of althans neutraliteit tijdens die oorlogen - werd dan ook hoofddoel van de gilden en gemeente. Wilden zij echter iets bereiken, dan was allereerst nodig dat de macht van de hoofdelingen binnen de stad werd gebroken. Dat is in de 15de eeuw slechts aan de Leeuwarder gilden en gemeente gelukt. Hun succes was echter van korte duur.

Leeuwarden contra Sipka Minnema.

Leeuwarden werd in de 15de eeuw bestuurd door burgemeesters, schepenen en één of meer oldermannen. Deze olderman was invloedrijk; gekozen uit en door de hoofdelingen vertegenwoordigde hij in het stadsbestuur de stand der edelen ⁷⁾. De hoofdeling/olderman Sipka Minnema was eens aldaar zó mach-

1) G. Colmjon, *Register van Oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken tot het jaar 1400*, Leeuwarden 1884, nrs. 405, 471 en 472.

2) A. Telting, *Het oud-Friesche Stadrecht*, 's-Gravenhage 1882, p. 115 juncto 85.

3) G. Colmjon, *Register van Oorkonden, die in het Charterboek van Friesland ontbreken tot het jaar 1400* (Leeuwarden 1884), nr. 437.

4) Het optreden van de Leeuwarder hoofdeling olderman Sipka Mennema tegen Dokkum heeft ook deze route een tijdlang in gevaar gebracht. Men zie hierover de oorkonden in P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden II*, 's-Gravenhage 1933, nrs. 51-57 en 59-61.

5) Worp van Thabor, zelf een schieringer, zegt van Leeuwarden (Worp, *Vierde Boek*, p. 170): "Want Sneecker altyt guedt heerschips waerent, ende hieldent met die Schieringe party ende Leewerder hebben altoos quaedt heerschaps geweest ... ende hieldent met die Vetcoopers partye; waeromme hielden altyt Leewerders ende Bollswerders met malcanderen teghen Sneeckers ende Franickers".

6) Worp, *Vierde boek*, p. 148 juncto 159.

7) Ontleend aan het relaas in het stuk, beschreven in J.C. Singels, *Inventaris van het oudarchief der stad Leeuwarden*. Leeuwarden 1893, nr. 160 b. Hiermede kan vergeleken worden het stuk, beschreven in: A. Telting, *Register van het archief van Franeker, Franeker 1867*, nr. 182.

tig, dat sommigen liever een oorlog met Dokkum dan met hem riskeerden ¹⁾). Rond 1480 komt daarin verandering. Het is dan in West-Europa de tijd van de sociale veranderingen; overal wankelt het gevestigde gezag door oplopen, oproer en revolutie. Het "volk" komt in beweging. Ook in Friesland heerste de onrust. In Bolsward was in 1480 slechts een enkel woord nodig om "die burgeren teghen die heeren op te reyden" ²⁾). Het gewone volk, zich bewust van eigen kracht en van de zwakte der hoofdelingen ³⁾, grijpt naar de macht. Ook de Friese plattelandsbevolking roert zich. De eigenerfden en huurboeren van een kwartier van Tietjerksteradeel maken zich, ter beteugeling van roverijen, diefstallen en plunderingen van hun grietenij, los en stellen zich - vermoedelijk tegen de wil van hun hoofdelingen - onder Leeuwarden (1481) ⁴⁾). Daaruit spreekt het vertrouwen in de kracht van die stad. Dat er zich in Leeuwarden veranderingen voltrekken blijkt enkele maanden later: op 21 oktober onderwerpt Sipka Minnema, de machtige hoofdeling, zich aan de gilden en gemeente aldaar. De laatste zullen voortaan bepalen, wanneer en met wie oorlog gevoerd zal worden; Sipka zal hen daarbij helpen en zijn huis voor hen openstellen ⁵⁾).

Vijf jaren suprematie van gilden en gemeente.

Van 1481 tot 1486 had de oude formule, waarmee het stadsbestuur van Leeuwarden zich placht aan te dienen, een verlengstuk: na olderman, schepenen en raad werden toen steeds gemeente en gilden genoemd ⁶⁾). Hun invloed weerspiegelt zich duidelijk in de nieuwe koers van de stad. De handelsroutes werden veilig gesteld; krachtig trad Leeuwarden op tegen de "roofhuizen" te Akkrum en Boxum ⁷⁾). Maar men ging nog verder: met negering van de, door de partijschappen gegeven, scheidslijnen werd in 1481 een stedenunie gesloten die 5 jaar zou duren. De Schieringer steden Franeker, Bolsward ⁸⁾) en Sneek gingen samenwerken met "Vetkopers" Leeuwarden. Hun doel was het kwaad van de veten in de wortel aan te tasten, door de delen te dwingen *herich* recht te handhaven. Geweld en eigenrichting werden verboden en evenmin werd toegelaten elders soldaten aan te werven. Bovendien werd een "stedenraad", die eventuele geschillen moest beslechten en als beroepsinstantie zou fungeren ⁹⁾), ingesteld. Hoewel verschillende plattelandsgemeenten weinig voor een stedelijke supervisie

1) P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden II*, 's-Gravenhage 1933, nr. 57 [1463, augustus 31].

2) Worp, *Vierde boek*, p. 137.

3) Er schijnt omstreeks die tijd een schaarste aan "ruters" bestaan te hebben. In een verdrag van 1480 [maart 22], P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden II* ('s-Gravenhage 1933), bepalen hoofdelingen, dat elk hunner tenminste één „ruter myt folla tyoch" moet gereed houden, zo mogelijk twee of vier.

4) P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden II*, 's-Gravenhage 1933, nr. 91.

5) *Ibidem* nr. 95.

6) P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden II*, 's-Gravenhage 1933, nrs. 92, 94, 95 (2 maal), 97, 98 (3 maal), 99, 100 en 146.

7) Worp, *Vierde boek*, p. 146, 147.

8) In 1479 ontstond er een strijd om de heerschappij van Bolsward tussen Juw Juwinge gesteund door Sneek ter eenre en Godschalk Juwinge, gesteund door Franeker; Bolsward was - welke partij ook aan de winnende hand mocht zijn - daardoor voor de Vetkopers verloren gegaan.

9) Worp, *Vierde boek*, p. 152/153.

voelden, heeft het verbond toch zeer gunstig kunnen werken en werden de besluiten der "gemene dagen" over het algemeen nageleefd ¹⁾).

Stad in botsing met platteland.

De Leeuwarder gilden en kooplieden schijnen ook hun eigen handelsbelangen tijdens het verbond bevorderd te hebben. Hun streven was geen consumptie van geïmporteerde verbruiksgoederen binnen de steden en geen "voorkoop" op het platteland. De bewoners van het platteland waren daartegen gekant, maar zolang het verbond duurde, konden zij daar moeilijk tegen ageren. Maar zodra de vijf jaren van de stedenunie verstreken zijn, gaat men Leeuwarden - dat volgens tijdgenoten "stout en moedich" was geworden ²⁾ - provoceren. Wij behoeven hier niet in details te treden; het verbod anders dan eigen gebrouwen bier te drinken, de overtreding daarvan door enkele plattelanders en het daarop volgende "bieroproer" zijn genoegzaam bekend ³⁾. Men weet, hoe de achtervolgde plattelanders een toevlucht zochten bij de Schieringer Pieter van Camminga en dat de gildebroeders daarop dit huis belegerden. Dat werd het sein tot een algemene "oploop". Men komt samen te Barrahuis en eist van Leeuwarden vrijheid van handel. Maar de "ghemene burgers en inwoenders" wilden niet "toelaten, dat die wt Westergoe yet solden coepen off vercoepen in Oostergo", dat is te zeggen, deze handel diende over de Leeuwarder markt te lopen. Na dit afwijzend antwoord werd Leeuwarden bestormd en ingenomen, en een Schieringer hoofddeling aangesteld om Leeuwarden "te regeren en te bewaren". Dat bracht mee, dat Leeuwarden daarna een tijdlang "in groot lyden ende verdriet was" ⁴⁾.

Verbond met Groningen.

De macht van gemeente en gilden schijnt dan voorgoed gebroken. Toch weten zij in 1492 opnieuw de hoofdelingen uit te schakelen. Die kans werd hun geboden door het opdringen van Groningen over de Lauwers. In 1491 werd die stad door de Dokkumer gemeente te hulp geroepen tegen hun hoofddeling. Tijdens de afwezigheid van de hoofddeling/ouderman Botte Hollinghe ⁵⁾ sturen de raadslieden en gezworen zestien van de gemeente een bode naar Groningen om hulp. Deze stad, die zojuist met succes de hoofdelingen rond de stad heeft bedwongen, staat niet afwijzend tegenover dit verzoek. Het volgend jaar komt

1) Cf. P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden* II, 's-Gravenhage 1933, nrs. 103, 106, 107, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 120, 122, 125, 126, 127, 139, 149 (notulen van de "mena dagen"), ibidem 102, 103d, 106d, 121, 134 (zorg voor de rechtspleging in de "delen"). Hoe krachtig Leeuwarden oprad, kan afgeleid worden uit Worp, *Vierde boek*, p. 158 juncto P. Sipma, *Oud-Friesche Oorkonden* II, 's-Gravenhage 1933, nr. 118. Een vrouw werd ervan verdacht haar eigen kind te hebben gedood, waarop het middelste trimdeel van het gerecht van Leeuwarderadeel naar haar huis wilde gaan. Het werd echter naar het schijnt door de Leeuwarder ouderman, recht en raad belet, die meenden dat dit misdrijf onder hun competentie viel. De hoofddeling van Stiens ontnam de Leeuwarder raad echter de "maagd" met geweld, waarop Leeuwarden zijn huis te Stiens belegerde en "onder voeten" wierp.

2) Worp, *Vierde boek*, p. 167.

3) cf. J. Dirks, *Het Bier-oproer te Leeuwarden in 1478*, *Vrije Fries* XI (1868), p. 347-376.

4) Worp, *Vierde Boek*, p. 170.

5) Vermoedelijk een Vetkoper, cf. Worp, *Vierde boek*, p. 121, 220, 223.

een verbond tot stand. Groningen krijgt daarbij de feitelijke heerschappij over Dokkum en het eveneens toegetreden Ferwerderadeel ¹⁾). Reeds spoedig sluiten vele eigenerfden en huislieden, ja zelfs hoofdelingen uit andere grietenijen zich aan, zodat nagenoeg geheel Oostergo "onder Groningen" komt. Deze stad reorganiseert het desolate bestuur en de ontwrichte rechtspraak; de bestuurs- en rechterlijke macht wordt overal in handen van door de stad benoemde casteleins gelegd ²⁾). Ook "gilden en gemeente" van Leeuwarden grijpen hun kans. In 1492, tegen het einde van september, verzoeken zij de Groningers te Leeuwarden te komen en gaan "mede onder Groningers verbondt, buyten wille ende consent der hoofdelingen, binnen Leeuwarden wonende" ³⁾). Groningen stelt een castelein aan en de hoofdelingen binnen de stad worden gedwongen aan Groningen de eed van trouw te zweren ⁴⁾). Deze zege van Groningen is echter niet van lange duur; de keizer verbiedt Groningen zich met Friesland in te laten ⁵⁾). Weliswaar stoort de stad zich daaraan niet, maar wanneer enkele jaren later Albrecht van Saksen door de tegenpartij van Groningen in 't land wordt gehaald, moet Groningen zich terugtrekken. Ook de gemeente en gilden van Leeuwarden kunnen zich dan niet meer handhaven. Wel worden nog de huizen van de hoofdelingen binnen de stad verwoest maar kort daarop wordt Leeuwarden door de Saksische troepen veroverd.

De hoofdelingen schijnen daarna iets van hun macht herwonnen te hebben. Althans er wordt gemeld, dat het stadsbestuur weer onder een, door en uit de edelen gekozen, olderman komt te staan ⁶⁾). Na de komst van Karel V is het in Leeuwarden echter met de macht van de hoofdelingen gedaan; zij worden zelfs bij belangrijke beslissingen niet meer geraadpleegd ⁷⁾) en de stad krijgt van de keizer vergunning de grondrenten van de hoofdelingen tegen de penning 20 af te kopen ⁸⁾).

De overige steden en hun hoofdelingen.

Elders heeft de strijd tegen de hoofdelingen niet die hevige vormen aangenomen als te Leeuwarden. In Sneek, waar het gezag van Bokke II van Harinxma in 1496 ⁹⁾) nog onbetwistbaar was, traden na diens dood grote veranderingen op. Zijn opvolger, zijn neef Schelte Liauckema werd slechts hoofdeling van Sneek en grietman in Wymbritseradeel n a m e n s het Saksisch bewind, en wel

1) *Register van het Archief van Groningen*, door H.O. Feith, Chronol. Gedeelte 802-1534 Eerste Deel, Groningen 1853, 1491, 21 [1491, jan. 24].

2) Worp, *Vierde boek*, p. 188, 194.

3) *Ibidem*, p. 194.

4) *Register van het Archief van Groningen* door H.O. Feith, Chronol. Gedeelte, 802-1544, Eerste Deel, Groningen 1853.

1492, 14 [31 oktober] Worp Unynga en Renick Burmanninga nemen het verbond aan. 1492, 13 [5 november] Peter Kamminga idem.

5) Chbk. I, p. 754, 758, 760.

6) J.C. Singels, *Inventaris van het oud-Archief der stad Leeuwarden*, Leeuwarden 1893, nr. 160b.

7) Zie het in de vorige noot genoemde stuk.

8) Chbk. II, p. 363 [1518; februari 21].

9) zie p. 62, noot 3.

van 1499 tot 1504. Hem volgt de "vreemdeling" Hans van Grombach op ¹⁾). Nog eenmaal komt een verwant van de Harinxma's aan het bewind : Low Donya (1510-1514), amptman van Sneek en grietman van Wymbritseradeel. Onder Karel V was de "amptman" niets anders dan de ambtenaar van het centraal gezag.

In de andere steden ²⁾ is een analoge ontwikkeling te constateren. De hoofdelingen, die vanaf het begin de zijde van de Saksen hebben gekozen, werden nog wel enige tijd in hun functie gehandhaafd, maar dan als ambtenaar. Niet meer als "hoofdeling" of als "edelman", maar als gunsteling van de hertogen. Zij werden dan ook slechts gezien als exponent van het - allengs gehate - gezag. De hoofdelingen, die zich tegen de Saksen hebben gekant, zijn meestal terstond hun privileges kwijt geraakt.

Na de reformatie is het éénhoofdige bestuur in de steden ter zijde gesteld ³⁾). Wat de ex-hoofdelingen nog restte, was hooguit een zetel in de kerk, een vrijdom en een enkele belasting of een eerste stem bij het beroepen van een predikant ⁴⁾.

Slotopmerking.

Het voorgaande zou mogelijk het misverstand kunnen wekken, dat ik Heck's theorieën ⁵⁾ m.b.t. de rechterlijke organisatie van Friesland of in elk geval t.a.v. het ontstaan van de hoofdelingenstand onderschrijf. Dat is echter niet het geval en ik hoop daarop later uitvoeriger terug te komen. Thans moge worden volstaan met het signaleren van enkele (m.i. de basis-)fouten in Heck's gehele oeuvre.

a. Hij heeft m.i. ten onrechte de bronnen één uniforme rechterlijke organisatie voor alle Friese landen willen ontwringen, terwijl er van land tot land zeer diepgaande verschillen hebben bestaan ⁶⁾.

b. T.a.v. het huidige Friesland is hem ontgaan, dat de huidige grietenij-indeling (met geringe wijzigingen) van Albrecht van Saksen stamt, die daarbij echter weinig rekening met de historische ontwikkeling hield. Zo werden oude delen of restanten daarvan (Wonseradeel, Wymbritseradeel) met "jonge" delen (de vijf delen, waarin Franeker ouddeel uiteenviel), maar ook met één enkele hem (Rauwerderhem) en met een gerechtszetel van een hoofdelingengeslacht (Doniawerstal) gelijkgeschakeld. Volkomen ten onrechte neemt Heck echter vóór 1500 reeds één type grietman aan, i.p.v. te onderscheiden tussen lands-, deels-, tolle-, nieuwländsgrietman enz.

c. Tenslotte lijkt mij het positum van Heck, dat in Friesland na de 11de eeuw slechts "Gemeinfreie" voorkwamen, onhoudbaar. Uit een stuk in een kort geleden teruggevonden dossier van onderhandelingen tussen Albrecht van Beieren en de Friezen (1369) ⁷⁾ blijkt trouwens, dat de Friezen destijds nog een

1) H. Halbertsma en W. H. Keikes, *Sneek, drie kronen met ere*, Sneek 1956, p. 58, noot 10.

2) cf. H. T. Obreen, *Dokkum, inventaris der archieven* (Dokkum 1959), p. 14.

3) cf. p. 66, noot 6 en H. T. Obreen, *Dokkum, inventaris der archieven*, Dokkum 1959, p. 14.

4) A. Telting, *Register van het archief van Franeker*, Franeker 1867, nr. 457, 701 e.a.

5) Laatstelijk verdedigd in: (Ph. Heck) *Drei Studien zur Ständegeschichte*, Stuttgart 1939.

6) Zie hierover mijn: *Wat verstond en wat verstaat men onder Fries Recht?* *Philologia Frisica* Anno 1962 (Grins 1963), s. 36.

7) Alg. Rijksarchief, Inv. no. 440, *Register Oistvrieslant*.

scherp omljnde nobilis-stand kenden : "Nullus posset fieri vel esse scultetus" - zo is één hunner voorwaarden - "nisi nobilis in terra nostra". Deze stand mag men m.i. met de latere nobilis-stand identificeren en uit deze stand werden vermoedelijk later ook de funktionarissen als landsgrietman en olderman gerecruteerd.

N. E. Algra.